

זאב הרוי

ר' חסדאי קרשקש

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי

עורכת הסדרה: אניטה שפירא

המערכת

משה אידל, אברהם גרוסמן, צבי יקותיאל, יוסף קפלן

העורך הראשון: אביעזר רביצקי

מרכזת המערכת: מעין אבינר-ירבהון

זאב הרוי

ר' חסדאי קרשקש

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

Warren Zev Harvey
Rabbi Hisdai Crescas

עריכה לשונית: מילי נאור
עיצוב: מירה קידר
הפקה: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

על העטיפה: "בית כנסת", איור מהגדת סרייבו, ברצלונה, אמצע המאה ה-14, דף 34r
באדיבות The National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo

13 12 11 10 / 9 8 7 6 5 4 3 2

מסת"ב 978-965-227-271-3 ISBN

מספר קטלוגי 185-595 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר, תש"ע

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2010

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

9	.....	פתח דבר
15	 1391	פרק ראשון: לפני
22	 1391	פרק שני: לאחר
31	 1391	פרק שלישי: מאחר
40	.....	פרק רביעי: מבקר הרמב"ם
54	.....	פרק חמישי: מהפכן של המדע החדש
63	.....	פרק שישי: הקשר עם ניקול אוֹרֶם
68	.....	פרק שביעי: נבואה מול פילוסופיה
76	.....	פרק שמיני: נפש האדם
82	.....	פרק תשיעי: היחסים עם ברנאט מטג'י
88	.....	פרק עשירי: האפשר לדעת את אלוהים?
97	.....	פרק אחד־עשר: אהבה
103	.....	פרק שנים־עשר: שמחה
107	.....	פרק שלושה־עשר: אין מצווה להאמין
114	.....	פרק ארבעה־עשר: אמונה ורגש
120	.....	פרק חמישה־עשר: דטרמיניזם
127	.....	פרק שישה־עשר: מעשה בראשית ומעשה מרכבה
135	.....	פרק שבעה־עשר: סוד התפילה

- 140..... פרק שמונה־עשר: תשובה
- 145..... פרק תשעה־עשר: ארץ ישראל
- 151..... פרק עשרים: משיחיות ועצמאות יהודית
- 162..... אחרית דבר
- 167..... אישים הנזכרים בספר
- 178..... ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים

לפני שנים מועטות פרסמתי מאמר ביקורת במדור 'ספרים' של עיתון 'הארץ' על אודות התרגום העברי החדש של מיכאל שוורץ ל'מורה הנבוכים' לרמב"ם. הצבעתי שם על מעלותיו הרבות של התרגום המצויין הזה וגם הזכרתי כמה נקודות של ביקורת בונה. בדבריי נכלל משפט תמים למדי: "ראוי שספר המופת החשוב ביותר בתולדות הפילוסופיה היהודית יהיה מצוי בתרגום העברי הטוב האפשרי". הוספתי ש'מורה הנבוכים' אינו רק ספר מופת של הפילוסופיה היהודית, אלא "גם מנקודת הראות של הפילוסופיה המערבית, 'מורה הנבוכים' תופס מקום מיוחד". קביעות אלו נראות לכאורה פשוטות, מובנות מאליהן ולא שנויות במחלוקת. והנה, שלושה שבועות לאחר מכן הופיע במדור המכתבים של 'הארץ' מכתב למערכת שנסא את הכותרת "מורה הנבוכים" או 'אור ה'", והיה חתום בידי ברוך פלח, מוכר ספרים נתנייתי ידוע וחוקר ספרות מפולפל. הוא כתב כך:

ביקורתו המאלפת של פרופ' זאב הרוי על התרגום החדש ל'מורה הנבוכים' של פרופ' מיכאל שוורץ מעוררת כמה תמיהות. קשה להבין מדוע נתפס גם פרופ' הרוי, שהוא גדול חוקרי הגותו של רבי חסדאי קרשקש, לדעה הרווחת הרואה ב'מורה הנבוכים' של רמב"ם את "ספר המופת החשוב ביותר בתולדות הפילוסופיה היהודית", והוא אף מרחיק וטוען ש"גם מנקודת הראות של הפילוסופיה המערבית, 'מורה הנבוכים' תופס מקום מיוחד".

מבחינה פילוסופית ספק אם 'מורה הנבוכים' חידש משהו. כל הנושאים העמוקים הנדונים בו אינם חידוש של רמב"ם והם שאובים מאריסטו, מהניאופלטוניזם ומהפילוסופים האריסטוטילים הערבים שקדמו לרמב"ם...

ספר אור ה' של רבי חסדאי קרשקש הוא הספר החשוב ביותר בפילוסופיה היהודית, והוא חשוב מאין כמוהו גם כחלק מהפילוסופיה הכללית ובעיקר מבחינת הפילוסופיה של המדע המודרני, וזאת מכמה טעמים: ראשית, רבי חסדאי קרשקש הצליח לשבור את ההגמוניה של הפיזיקה והמטפיזיקה של אריסטו בכך שהוכיח שהן בנויות על הנחות מוטעות. בכך הוא היה מפורצי הדרך החשובים לפיזיקה החדשה ולפילוסופיה של המדע. שנית, רבי חסדאי קרשקש הבין את הטעות של

רמב"ם בהתבססות על המדע האריסטוטלי. לכן הוא דגל מבחינה מתודולוגית בהפרדה בין העיסוק המדעי, שהוא חשוב כשלעצמו, לבין האמונה הדתית. אמונה זו אינה צריכה לראיות מדעיות והיא נובעת מ"החוויה הדתית". תכלית האדם היא האמונה המתגלמת בשמירת המצוות. דברים אלה נשמעים רלוונטיים מאוד לאדם היהודי, המנסה לגבש את הגותו בתוך המציאות המודרנית...

ביקורתו של פלח על יי חד'משמעית וחריפה. נכשלתי בטעות רווחת כשקבעתי ש'מורה הנבוכים' לרמב"ם הוא הספר הפילוסופי היהודי החשוב ביותר – ולא כך הוא! הספר הפילוסופי היהודי החשוב ביותר אינו 'מורה הנבוכים' לרמב"ם אלא ספר אור ה' לר' חסדאי קרשקש! לא הרמב"ם אלא קרשקש הוא הפילוסוף היהודי החשוב ביותר! וכיצד ייתכן שאני, דווקא אני, החוקר בשקידה את הפילוסופיה של קרשקש שנים רבות, אינו יודע שספר אור ה' חשוב יותר מ'מורה הנבוכים'? מה קרה לי? האם איבדתי את חוש הביקורת שלי? תגובתי המיידית למכתב הייתה מורכבת. ששתי על המחמאה הנדיבה והמוגזמת, אבל גם עלו בי אי אלו רגשות אשם: כיצד יכולתי לבגוד ברב חסדאי? אולי באמת טעיתי והייתי צריך לכתוב ש'מורה הנבוכים' הוא "ספר המופת החשוב ביותר בתולדות הפילוסופיה היהודית, פרט לספר אור ה' לר' חסדאי קרשקש"? אולי, ואולי לא.

אכן, כפי שפלח מציין, קרשקש מתח ביקורת נוקבת ומקיפה על הפיזיקה והמטפיזיקה של אריסטו ו"היה מפורצי הדרך החשובים לפיזיקה החדשה ולפילוסופיה של המדע". הוא אמנם "הבין את הטעות של הרמב"ם בהתבססות על המדע האריסטוטלי", ודבריו על החוויה הדתית ועל היחס בין דת לפילוסופיה אמנם "נשמעים רלוונטיים מאוד" לנו כאן ועכשיו.

אולם הדברים אינם פשוטים. כלום נוכל לפקפק לרגע בחשיבותו הייחודית של 'מורה הנבוכים' לרמב"ם בתולדות הפילוסופיה היהודית? הרי "הנשר הגדול" כתב בו דברים כדורבנות כמעט על כל נושא פילוסופי והשפיע כמעט על כל הוגה דעות יהודי אחריו. ור' חסדאי קרשקש? אפילו אין רחוב על שמו בשום עיר בארץ. רוב הבריות לא שמעו עליו מעולם ואינם יודעים לבטא את שמו. האם סביר לטעון שקרשקש היה פילוסוף חשוב מן הרמב"ם?

קרשקש אמנם היה מבקרו הפילוסופי הגדול של הרמב"ם, אבל בסופו של דבר הוא היה מבקרו של הרמב"ם. חשיבותו בכך שהוא ביקר את הרמב"ם. הוא

מייצג גישה חלופית לזו של הרמב"ם. הוא ביקש למוטט את הבניין השכלתני של הרמב"ם מפנים, אבל כדי לעשות זאת הוא עצמו נאלץ לפעול בתוך אותו בניין. בכך הוא נהפך בעל כורחו לחלק מתולדות הפילוסופיה הרמב"מית. הלא גם האנטי-רמב"מיות היא חלק בלתי נפרד מן ההיסטוריה המפוארת והמרתקת של הרמב"מיות. ובכן, גם אם נסכים בכל לב עם ביקורתו של קרשקש על הפילוסופיה הרמב"מית, לא יהיה בכך כדי לחייב אותנו להודות שספר אור ה' חשוב מ'מורה הנבוכים'. ועוד, קרשקש לא היה רק מבקרו של הרמב"ם אלא גם מבקרו של אריסטו. ביקורתו המבריקה – והנכונה לכל הדעות – על הפיזיקה האריסטוטלית תרמה לשחרור המדע החדש מן הדוגמות האריסטוטליות המיושנות, ויש לה מקום מכובד בתולדות המדע. האם בגינה ירצה משהו לטעון שקרשקש היה גם פילוסוף חשוב יותר מאריסטו?

עם זאת, בקרב חוקרי הפילוסופיה קרשקש מוערך ביותר. ספרו המונומנטלי של צבי וולפסון על קרשקש, 'ביקורת קרשקש על אריסטו' (1929), הציג את קרשקש כפילוסוף שהטרים את "תפישתנו החדשה של היקום" (ביקורת קרשקש על אריסטו, עמ' 115). אפשר אף למצוא בקרב החוקרים הערכות דומות במידה זו או אחרת להערכתו של פלח. מאיר וקסמן, למשל, כותב בספרו 'הפילוסופיה של קרשקש' (1920) כי קרשקש "משיג את הרמב"ם בעומק ובעוצמה של ניתוחו" (הפילוסופיה של קרשקש, עמ' 25). שמחה בונם אורבאך, בספרו 'עמודי המחשבה הישראלית' (1961), הקדיש כרך שלם לקרשקש ופסק כי "רבי חסדאי קרשקש הוא הפרי הבשל ביותר של תנועת המחשבה העברית בימי הביניים... משנתו הפילוסופית... היא הביטוי המקורי ביותר של ההגות הישראלית... מפעלו... הוא הגילוי רב הפאר של הפילוסופיה הישראלית, העולה לאין ערוך במקוריותו ובפוריותו על אלו של קודמיו" (עמודי המחשבה הישראלית ג, עמ' 9-12), כמו כן, אליעזר שביד, בדברי המבוא שלו למהדורת הצילום של דפוס פרארה לספר אור ה' (1971), השווה את קרשקש לרמב"ם: "היה הרב חסדאי קרשקש פילוסוף מקורי בעל שיעור קומה גדול מאוד. מן הבחינה הזאת לא נפל מן הרמב"ם, ואולי גם עלה עליו מבחינת ההעזה לבקר ולחדש בתחום הפיזיקה ובתחום התאולוגיה" (דברי מבוא, עמ' 3).

יתר על כן, לא אכחד שהיה לי יותר מקורטוב של נחת רוח מן הטענה מרחיקת הלכת של פלח, כי קרשקש הוא פילוסוף חשוב מן הרמב"ם. מאז 1963, כשהייתי סטודנט מחו"ל ושמעתי את הרצאותיו של פרופ' שלמה פינס ז"ל על תולדות הפילוסופיה היהודית באוניברסיטה העברית בירושלים, נשביתי בקסמו המיוחד

של הרב חסדאי, שהיה בו בזמן איש אמונה תמים ופילוסוף ספקן וקשוח שאהב לשחוט פרות קדושות מדעיות ותאולוגיות. את עבודת הדוקטור שעשיתי בחוג לפילוסופיה של אוניברסיטת קולומביה בהנחייתו של פרופ' ארתור הימן יבלח"א, כתבתי על האפיסטמולוגיה האנטי-אריסטוטלית של קרשקש (1973). מאז אני עוסק בפילוסופיה של קרשקש. כתבתי מספר לא מועט של מחקרים עליה, ובשלושת העשורים האחרונים אני מלמד אותה באוניברסיטה העברית בירושלים. אני גם עובד על הכנת מהדורה ביקורתית לספר אור ה', המבוססת על כתבי יד. ככל שאני מתעמק בספר אור ה', אני מוקיר יותר את הפילוסוף הגדול, הרב חסדאי קרשקש.

האם היה קרשקש פילוסוף גדול מן הרמב"ם? אינני יודע ואינני מעוניין לפסוק בדבר. קשה לי לתת ציונים לתלמידי, ועל אחת כמה וכמה קשה לי לדרג את הפילוסופים הגדולים. באמת ובתמים אינני יודע אם אריסטו גדול מאפלטון, מרקס גדול מהגל, לוינס גדול מהוסרל, או קרשקש גדול מן הרמב"ם. אולם ברצוני להדגיש באופן ברור כי כאשר כתבתי ש'מורה הנבוכים' הוא ספר המופת החשוב ביותר בתולדות הפילוסופיה היהודית, התכוונתי לומר אך ורק שהוא עיצב במידה רבה מאוד את כל הפילוסופיה היהודית אחריו, לפחות עד שפינוזה, ובמידה פחותה גם אחרי שפינוזה ועד היום הזה. לא התכוונתי בשום אופן לקבוע שהפילוסופיה של הרמב"ם טובה יותר או אמיתית יותר מזו של קרשקש.

אולם ניתנת האמת להיאמר, אני מנחש שרוב הקוראים של ספר זה שואלים שאלה הפוכה לגמרי מזו של פלח. הם שואלים מיהו בכלל ר' חסדאי קרשקש זה, ומה ראו העורכים של סדרת "גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי" של מרכז זלמן שזר לכלול אותו בה עם אישים מפורסמים, שספריהם מצויים בכל ארון ספרים יהודי ורחובות נקראים על שמם בכל ערי ישראל, כגון רבי יהודה הנשיא, רב סעדיה גאון, הרמב"ם, משה מנדלסון, בנימין זאב הרצל, ח"נ ביאליק וש"י עגנון. לקוראים אלה עלי להסביר לא מדוע קרשקש אינו גדול מן הרמב"ם, אלא מדוע הוא זכאי להימנות עמו באותה סדרה.

בספר זה אבקש לענות על השאלה: מי היה ר' חסדאי קרשקש? אספר בקצרה את תולדות חייו ואדון בסוגיות מרכזיות בהגותו. אשתדל להסביר באופן ברור את חשיבותה של הפילוסופיה שלו. אני מקווה שלאחר קריאת הספר יבינו הקוראים מדוע עורכי הסדרה כללו בה אותו, ואם יהיו קוראים אחדים שיסכימו עם ברוך פלח, לא אתווכח עמם ולא אתאכזב.

*

הספר פותח בשלושה פרקים היסטוריים המתארים את חייו של ר' חסדאי קרשקש ואת הזמן והסביבה שפעל בהם. הפרק הראשון עוסק בתקופה השלווה יחסית שלפני שנת 1391, שנת הפרעות הנוראות. הפרק השני עוסק בשנת 1391 המרה, והפרק השלישי עוסק בתקופה שלאחר 1391, תקופה של התאוששות ושיקום. הפרקים הרביעי, החמישי והשישי מתמקדים בביקורתו של קרשקש על הפילוסופיה האריסטוטלית והרמב"מית, וכן בתפיסותיו המדעיות החדשניות. שנים־עשר הפרקים הבאים דנים בסוגיות מרכזיות בהגותו הפילוסופית והדתית של קרשקש, כגון נפש האדם, הנבואה, אהבה, שמחה, דטרמיניזם ובחירה, אמונה ורגש, תפילה ותשובה. ניסיתי לערוך את הפרקים הללו בסדר המשקף במובן מסוים את מבנה משנתו של קרשקש. שני הפרקים האחרונים בספר מציגים את יחסו של קרשקש לארץ ישראל, לעצמאות יהודית ולימות המשיח. בספר נזכרים שמות רבים של רבנים, פילוסופים, מדענים, תאולוגים, מלכים, נסיכים, נכבדים, ועוד ועוד. כדי להקל על הקוראים הוספתי בסוף הספר רשימה של האישים שנזכרים בו, ובה הסבר קצר על כל אחד מהם. ברשימה כלולים אישים מן התקופה העתיקה עד ימינו. בסוף הספר מובאת גם ביבליוגרפיה קצרה של מקורות וספרות מחקר. הדיונים בספר מבוססים במידה רבה על מחקרים שכתבתי במשך השנים. ציינתי בביבליוגרפיה מבחר ממחקרים אלה. ההפניות להלן לעמודים בספר אור ה' הן למהדורה המנוקדת והנוחה של ר' שלמה פישר (ירושלים תש"ן), אבל הנוסח המובא בציטוטים מתוקן על פי כתבי יד. מראי המקום מתוך הספר מובאים בסדר הזה: מאמר, כלל ופרק.

ברצוני להודות מקרב לב לעמיתות ולעמיתים שקראו את הספר בכתב יד והעירו הערות מועילות: אסתי אייזנמן, חיים היימס, שמואל הרוי, אנבל הרצוג ויום טוב עסיס. אני מודה לאביעזר רביצקי, העורך הראשון של הסדרה, ולצבי יקותיאל, מנכ"ל מרכז זלמן שזר, שהזמינו אותי לכתוב ספר זה על ר' חסדאי קרשקש לסדרה הנאה הזאת של מרכז זלמן שזר. חן חן ליחזקאל חובב, שהביא את הספר לדפוס, למעין אבינר־רבהון, מזכירת המערכת, ולמילי נאור, עורכת הלשון של הספר, שעשתה עבודה נאמנה בשיפור הספר וסגנונו. הספר מוקדש לרעייתי.